E-Devlet Söyleminin Yeniden Tanımlanmasına Dönük Kavramsal Bir Deneme: Dijital Bürokrasi

Esra ÖZMEN*

Öz: *Devletin unsurlarından biri olan bürokrasi kavramı ve bürokrasi altında gerçekleşen iş süreçleri günümüzde internet ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda gerek alanyazında gerekse devletin geliştirdiği uygulamalarda bazı kavram ikilemlerinde kalınmış ve kavramlar birbirleri yerine kullanılmaya başlanmıştır. E-devlet kavramının kullanımındaki yanılgıyı ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma kapsamında öncelikle kavramların 'e' ön eki almayan tanımlarına ve unsurlarına değinilmiş ve söz konusu kavramların 'e' ön eki aldıktan sonra da özgün anlam ve işlevlerini koruyup korumadığına dikkat çekilmiştir. Devlet kavramına izafe edilen geleneksel rol ve işlevlerin tamamının elektronik ortama aktarılamayacağı gerçeğinden hareketle, elektronik düzeyde sunulan hizmetlerin 'e-devlet' şeklinde nitelendirilmesinin kavramsal bir yanılgıya yol açtığı belirtilmiş ve bunun yerine 'dijital bürokrasi' kavramı önerilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında bürokrasi ve dijitalleşme kelimelerinin bulunduğu araştırmalar Scopus veri tabanından alınmış ve bibliyometrik analize tabi tutulmuştur. Elde edilen bulgulardan hareketle dijitalleşen bürokrasi faaliyetlerinin en çok e-devlet çalışmalarında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.*

Anahtar kelimeler: *Bürokrasi, Bibliyometrik Analiz, Dijitalleşme, Dijital Bürokrasi, e-Devlet*

A Conceptual Essay on Redefining E-Government Discourse: Digital Bureaucracy

Abstract*: The concept of bureaucracy, which is one of the factors of the state, and the business processes that take place under bureaucracy have gained a different dimension with the development of internet and information technologies today. In this context, both in the literature and in the applications developed by the state, some conceptual dilemmas have been encountered and the concepts have been used interchangeably. Within the scope of this study, which aims to reveal the misconception in the use of the concept of e-government, first of all, the definitions and elements of the concepts that do not take the 'e' prefix are mentioned, and it is pointed out whether the aforementioned concepts retain their original meanings and functions after taking the 'e' prefix. In particular, the concept*

* Esra Özmen, Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlük, ORCID: 0000-0001-6661-3473

Makale geliş tarihi : 01.11.2022

Makale kabul tarihi: 30.12.2022

of e-government has been discussed and it has been tried to express the suitability of this concept to express the state of realizing all business and processes of the state in electronic environment as bureaucratic processes. Within the scope of the study, researches containing the words bureaucracy and digitalization were taken from the Scopus database and subjected to bibliometric analysis. Based on the findings, it was concluded that digitalized bureaucracy activities are mostly involved in e-government studies. Considering the processes currently involved in the e-government application, the necessity of expressing this concept more accurately has been mentioned and various suggestions have been made.

Keywords: *Bureaucracy, Bibliometric Analysis, Digitization, Digital Bureaucracy, e-Government*

Giriş

Devlet kavramının ontolojik ve epistemolojik temellerine dönük tartışmalar çoğunlukla söz konusu kavramın kökeni, mahiyeti, kapsamı ve benzeri hususlar üzerine yoğunlaşmıştır. Kadim insanlık tarihinin ürettiği zengin felsefi müktesebat eşliğinde süregiden ve farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu yoğunlaşma, egemenlik sorunsalının nasıl ve ne şekilde formüle edileceği ya da edilmesi gerektiği yönündeki normatif hukuksal tartışmalara da konu oluşturmuştur. Bu süreçte, devlet kavramını adeta ahlaki bir zorunluluk olarak gören mutlak olumlayıcı yaklaşımlardan onu salt bir kötülük öznesi ya da sömürü aracı olarak kabul eden kategorik reddiyecilere dek uzanan geniş bir tanımlama yelpazesi oluşmuştur. Nitekim Hegel devleti "en yüce değer" şeklinde tarif ederken, Marx onu "bir sınıfın diğer sınıfı ezmek için uydurduğu bir mekanizma" olarak tanımlamıştır.

Devlet kavramının tekabül ettiği 'özsel gerçekliğin' analizine dönük felsefi nitelikli bu karşıt yaklaşımlar, her ne kadar onun evrensel düzeyde kabul gören standart bir tarifini yapmayı güçleştirmiş olsa da bu kavramı sistematik olarak ele almaya imkân veren hukuksal içerikli tanımlar da yapılmıştır. Söz konusu tanımlara göre devlet kavramının hukuksal kimliğini oluşturan beş temel unsurdan bahsetmek mümkündür. Bürokrasi, yargı, baskı, hükûmet ve yerel yönetimlerden oluşan bu unsurlar, devlet kavramının somutlaşarak olgusal bir içerik kazanmasına olanak sunmaktadır.

Bu çalışmanın ana kavramlarından birini oluşturan ve oldukça zengin bir anlam örgüsünü ifade eden bürokrasi terimi, devlet ile sivil toplum arasındaki işleyişin sağlanmasını mümkün kılan mekanizma olarak diğer unsurların da özünü oluşturmaktadır. Yasaların ve düzenlemelerin hayata geçirilmesi aşamasında devreye giren bürokrasi, bir anlamda devletin kendisini dışsallaştırma bi-

çimi ya da formu olarak da tanımlanabilir. Bu çalışma kapsamında bürokrasi kavramı, devleti oluşturan beş temel unsurdan biri olarak ele alınmakta ve söz konusu kavramın alanyazındaki yeri teknoloji ile birlikte irdelenmektedir.

Tüm yaşam alanlarında olduğu gibi, devlet ve unsurlarına ilişkin kavramların teknoloji ile kesişmesi de elektronik düzeyde başlayan ve zamanla dijital dönüşüme doğru evrilen bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Devlet kavramına yüklenen geleneksel anlam ve misyonların farklılaşarak yeni içerikler kazandığı/kazanmaya başladığı bu süreci isimlendirmek üzere öne çıkan ve alanyazında genel kabul gören kavram ise 'e-devlet' nitelendirmesi olmuştur. E-devlet kavramı ilk olarak 1993 yılında ABD'de Ulusal Performans Araştırması'nda kullanılmıştır (Misra, 2007). E-devlet, hükûmetlerin, internet aracılığıyla işlevsellik kazanan bilgi ve iletişim teknolojilerinden istifade ederek yönetim odaklı hizmet anlayışından vatandaş odaklı hizmet anlayışına geçiş süreci şeklinde tanımlanmaktadır (Devados vd., 2002: 253). Yapılan başka bir e-devlet tanımında ise aynı kavram, kamu hizmetlerinde verimlilik ve etkinliğin artırılması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması olarak ifade edilmektedir (Heeks, 2003). Sağsan (2001) ise e-devleti; e-yurttaş ve e-hükümet arasındaki karşılıklı hizmet anlayışına dayandırılmış bir teknoloji çalışması olarak tanımlamaktadır. Demirel (2006), e-devlet kavramının tanımlanmasındaki bu çeşitliliğe dikkat çekerek "akıllı devlet" ve "dijital devlet" nitelendirmelerinin yaygınlığına vurgu yapmaktadır.

Devlet kavramı ile e-devlet kavramı arasındaki ilişkiselliği açıklamaya dönük bütün bu tanımların, devlet kavramının içerdiği geleneksel rol ve işlevlerin tamamını kuşatacak bir elektronik dönüşümün mümkün olup olmadığı yönündeki soruyu yanıtsız bıraktığı belirtilmelidir. Zira "e" ön ekini alan kavramlardan bazıları anlamsal olarak karşılığını bulsa da bir kısmının kullanım amacıyla doğru orantılı bir şekilde tanımlanmadığı görülmektedir. Örneğin "e-ticaret" kavramı ticari faaliyetlerin elektronik ortamda yürütülmesi bağlamında tutarlılık göstermektedir. Ancak bu tanımlama örüntüsünün "e-devlet" kavramı açısından problemli olduğu ve söz konusu kavramın kapsamı içine giren tüm hizmet alanlarını eşit ölçüde yansıtıp yansıtmadığı hususunda bir netlik sunmadığı da açıktır. Çünkü devlet kavramının elektronikleşmesi birçok açıdan henüz mümkün değildir. Bu gerçeklikten hareketle, elektronik düzeyde sunulan hizmetlerin "e-devlet" şeklinde nitelendirilmesinin kavramsal bir yanılgıya yol açtığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada, "e-devlet" kavramı yerine kullanılabilecek ikame bir kavram arayışının olasılığı üzerinde durulmuş ve 'dijital bürokrasi' nitelendirmesinin, söz konusu kavram yanılgısını ortadan kaldırma olanağı tartışılmıştır. Ayrıca alanyazın çalışmalarını bibliyometrik analiz yöntemi ile tetkik ederek tartışma derinleştirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve ve Alanyazın Çalışmaları

Alanyazında bürokrasi, devlet ve dijitalleşme ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Çalışma kapsamında bu kavramlara kısaca değinilecektir. Özkaya (2020) devlet olgusu üzerine değerlendirme yaptığı çalışmasında Sokrates, Platon, İbn Haldun, Aristoteles ve Rousseau gibi birçok düşünürün tarih boyunca devlet olgusu üzerine fikirler yürüttüklerini vurgulamıştır. Platon'un devlet tanımına bakıldığında insanın ruhu ve bedeniyle uyum sağlayan bir oluşum olduğuna dikkat çekilmiştir. Aslında temel gereksinimlerin gerçekleştirildiği toplum düzeni bakış açısını sağlayan Platon, ahlaki ve felsefi yönden yeniliklerin ve değişimlerin gerçekleşmesini desteklerken diğer taraftan da toplumsal bozulmanın giderilmesini de kurgulamıştır (Eflatun, 1980: 59; Cassirer, 1984: 74). Platon'un bu devlet görüşüne paralel olarak Aristoteles devletin doğal bir kurum olduğunu öne sürmekle birlikte birey, aile ve toplum kavramlarının da devlet odağında yaşam bulacağını ifade etmiştir. Fakat devlette birliğin olması gerekliliğini düşünen Platon'un aksine Aristoteles devletin çokluğunu dile getirmiştir. Bu iki düşünürün devlet olgusu üzerine farklılıkları ve benzerlikleri yıllarca dile getirilmiş fakat her ikisinin de devleti gereksinim olarak görmeleri ortak bir görüş olarak tartışılmış ve kabul görmüştür (Copleston, 1997: 86; Ross, 2011: 379). Hegel ise bu iki düşünürün de devlet görüşünü savunsa da devlette sadece yöneticilerin özgür olmasını reddederek devlet yapısında tüm bireylerin özgürlüğünü vurgulamıştır (Arnahrt, 2005). Yani sadece belirli kişilerin değil insanın insan olarak özgür olması gerektiğini savunmuştur. Devlet ile ilgili yapılan tanımlamalar ele alındığında Hegel'e göre devlet "kendi kendine açıkça görüneni kendisini bilen, düşünen ve bildiğini bildiği için yapan cevhersel irade olarak ahlaki ruhtur" (Hegel, 2004). Uyanık (2020), Hegel'in devlet kavramı üzerine olan değerlendirmesini ele aldığı çalışmasında yukarıdaki tanımlamaları tartışmıştır.

Hobbes'a göre devlet tanımına bakıldığında insan için kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ifade edilmiştir. Bireyin güvenliği ve toplum barışının devletin ilk amacı olması gerektiğini savunan Hobbes, devleti bireyi koruyan siyasal erk veya aygıt olarak tanımlamaktadır (Aktaran: Gedikli ve Gedikli, 2021: Hobbes, 2012). Rousseau (2006) ise devleti birbirine sözleşmeyle bağlanan bir toplum olarak görmekte ve bireylerin ortaya koyduğu ortak iradeye uygun şekilde yönetmekle sorumlu olduğunu ve toplumun çıkarına aykırı davranamayacağını söylemektedir. Adam Smith'in devlet anlayışını ele alan Zorlu ve Kırmızıoğlu (2018), Smith'in devleti toplum huzurunu ve mutluluğunu önceleyen bir mekanizma olarak gördüğünü ifade etmiş ve kamusal yararı arka plana atmadan bireyin özgürlüğünü ve özel sektörün rekabet edebilirliğini yasalara dayandıran bir anlayışta olduğunu belirtmişlerdir.

Devlet olgusu ile ilgili yapılan tüm bu tanımlamalar bu olgunun çok geniş bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Alanyazına bakıldığında kuşatıcı bir tanımın yapılması pek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte Heywood devlet olgusunun içeriğini oluşturan unsurları ayrı ayrı belirtirken devleti esas olarak bir hükümet aygıtı olarak nitelemektedir. Heywood'a göre devlet; bürokrasi, askeriye, polis, mahkemeler, sosyal güvenlik sistemi ve bunlara örnek birçok alt kurumu kapsayan geniş bir siyasal yapıyı ifade etmektedir (Heywood, 2014: 126). Bu noktada bürokrasi kavramının devlet olgusuyla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Bu aşamada bürokrasi kavramına ilişkin tanım ve yaklaşımlara da ana hatlarıyla değinilecektir.

Weber'in bürokrasi kuramını ele alan Akçakaya (2016) çalışmasında bürokrasinin kamu yönetimi, ideal bir yönetim şekli, verimsizlik, işlerin yavaş gerçekleşmesi, kuralcılık veya sorumluluktan kaçmak gibi birçok tanımının bulunduğunu ifade etmiştir. Bürokrasi değerlendirmelerinde büyük katkısı olan Max Weber bürokrasiyi işlerin bölüştürüldüğü, bir otorite hiyerarşisinin olduğu, yazılı kuralların bulunduğu, gerçekleştirilen yazışma ve etkinliklerin dosyalandığı gayri şahsiliğin (bireye özgü olmayan) ön planda olduğu bir örgüt olarak tanımlamıştır. Nitekim söz konusu bu örgütün resmi pozisyonlardan oluşan disiplinli bir yapı olduğunu da vurgulamıştır. Bu bağlamda bürokrasinin hem rasyonel bir yönetim şekli olduğunu hem de istikrar ve düzen içinde olduğunu söylemek mümkündür (Özer vd., 2015; Akçakaya, 2016). Weber'e göre uzmanlaşmış bir dizi işin yerine getirilmesinde birçok birey arasındaki işbirliğinin örgütlenmesi bürokrasi olarak değerlendirilmiştir (Aydın, 1998).

Ataman (2001), bürokrasinin sözlük anlamıyla devlet işlerinin yürütülmesi süreçlerinde yazışmalara çok yoğun bir şekilde önem gösterme ve hatta kırtasiyecilik olarak tanımlandığını ifade etmiştir. Çevikbaş (2014) ise bürokrasi ve yönetsel işlevini ele aldığı çalışmasında birçok tanımlamaya yer vermiş ve bürokrasinin toplumun gözünde devletin somut olarak canlandığı nokta olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bürokrasi tanımlamalarından hareketle kırtasiyecilik, devlet bünyesinde çalışanlarla veya memurlarla devletin idare edilmesi, belli kural ve prensipler kapsamında gerçekleşen yönetim ya da örgütlenme biçimi olarak üç ana özellikte bürokrasiyi özetlemiştir. Bürokrasi ile ilgili olarak ortak ve kesin bir tanım üzerinde bir fikir birliğine gidilmemiş olsa da hiyerarşi, örgüt, uzmanlaşma, yapı ve verimsizlik gibi kavramlar tanımlarda ortak olarak vurgulanmıştır (Akçakaya, 2017). Genel olarak bakıldığında ise Kaya (1994) bürokrasinin görevlerini; yasaları yorumlama ve uygulamaya koyma, güvenlik iş ve süreçlerini gerçekleştirme, görüş bildirme, çeşitli politikalar önerme ve toplumsal olarak bir değişmeyi sağlama olarak sıralamıştır. Sıralanan özellikler kapsamında özellikle ülkemizde gerçekleşen bürokratik sorunları ele alan çalışmalarda örgütsel bü-

yüme, yönetimde gizlilik ve dışa kapalılık, yolsuzluk ve rüşvet, yönetimde tutuculuk, merkeziyetçilik ve yerinden yönetim, kayırmacılık gibi ana sorunlar üzerine yoğunlaşılmıştır (Çevikbaş, 2014). Bu ve benzeri sorunların da zorlaması ile 20. yüzyılın sonlarından itibaren birçok ülkede bürokrasi konusunda köklü reformlar yapılması ihtiyacı gündeme gelmiştir. Böylelikle bürokrasinin daha verimli bir hale getirilmesi ve bu sayede kamusal hizmet ve işlemlerin daha etkili bir biçimde yürütülmesi hedeflenmiştir. Söz konusu hedefe ulaşmada, ihtiyaç duyulan yönetsel dönüşümlerin gerçekleştirilmesi kadar bürokratik faaliyetlerin yürütülmesinde, en genel anlamda "dijitalleşme" olarak ifade edilmekte olan yeni teknik ve teknolojilerden yararlanma da kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiş durumdadır.

Günümüzde yaşamın hemen hemen tüm alanları dijitalleşmenin etkisi altına girmiş bir görünümdedir. Kaçınılmaz olarak siyaset, bürokrasi vb. kavram ve uygulamalar da dijitalleşmeden yoğun biçimde etkilenmiş durumdadır. Dijitalleşme en genel anlamda bilginin sayısallaştırılması, mevcut verilerin sayısallaştırma sürecinden geçirilerek söz konusu platformlarda yer edinme süreci olarak ifade edilmektedir (Ersöz ve Özmen, 2020). Dijitalleşme etkinlikleri, faaliyetleri birbirleriyle etkileşimli hale getirmek için dijital olan araçların, sistemlerin ve bilgi teknolojilerinin kullanımını açıklamaktadır. Dijitalleşmenin iş süreçlerini ve modellerini değiştirme yolunda bilgi sağlamakla ilişkili olduğu söylenebilir. Dijitalleşme kısaca iş modellerini değiştiren, yeni değer üreten fırsatları artırmak için bilgi teknolojilerinin kullanımı olarak ifade edilebilir (Özyürek, 2021). Dijitalleşmenin her geçen gün her alanda daha sık görülmesi kurumsal sistemlerin dijital olması, veri büyüklüğü ve çeşitliliğinin artması, veri ilişkilerinin daha karmaşık bir hal alması klasik anlamda alışık olduğumuz veri işleme yöntemlerinin verimsiz olmasına yol açmaktadır (Karayaka vd., 2020). Akman ve Övgün (2022) dijitalleşmeyi sadece kurumsal olarak nitelendirmekten ziyade örgütsel ve toplumsal olarak da teknolojik dönüşümü kapsadığını ifade etmişlerdir. Dijitalleşmeyle birlikte yapay zekâ, blok zincir ve nesnelerin interneti gibi kavramların bir bütün oluşturdukları söylenmiştir. Bu kavramlar aracılığıyla da dijitalleşmenin temelinde yatan internet, devleti ve toplumu oluşturan her noktaya tesir etmektedir.

Dijitalleşme süreçlerinin gelişmesi ve toplumun bu sürece ayak uydurması kaçınılmaz bir biçimde siyaset alanının da bu dönüşümden payını alması sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede siyasal davranış ve siyaset yapma pratiklerinde ciddi dönüşümler yaşandığı gibi modern devletler de faaliyet alanlarının belirli bir kısmını dijital ortamlara aktarmış durumdadır (Değirmenci, 2020). Bununla birlikte kamu yönetimlerinde de klasik devlet anlayışından güncel kamu yönetimine yönelik bakış açılarının yansıması olarak elektronik devlet (e-devlet) modeline yönelim olmuştur (Gürses, 2022). E-devlet en temel anlamda kamusal

açıdan bilgi verme, işlem yapma ve iletişim gibi hizmetler için internet ve bilgi teknolojilerinin kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Sobacı, 2012). İlk kez 1993 yılında kullanılan e-devlet kavramı Amerika Birleşik Devletleri'nde 'Ulusal Performans Değerlendirmesi' raporunda yer alması sonucunda duyulmuştur (Heeks ve Bailur, 2007). E-devlet kavramı paralelinde dijital devlet (digital government), sanal devlet (virtual government), online devlet (online government) ve akıllı devlet (smart government) gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Hatta bu kavramlar alanyazında e-devlet kavramının yerine kullanılabilmekte (Orihuela ve Obi, 2007) ve aynı anlamda olduğu yanılgısına düşülmektedir. Gürses (2022) bu durumun e-devlet ile ilgili olan alanyazın çalışmalarını bastırdığını ifade etmiştir. Bu yüzden çalışmalarda yer alan e-devlet tanımlarından bazılarına yer vermek yararlı olacaktır.

Bannister (2007) e-devlet uygulamalarının karşılaştırmasını ele aldığı çalışmasında e-devlet anlayışını hükümet hizmetlerinin genel olarak İnternet ve özel olarak Web üzerinden sağlanması olarak tanımlamıştır. Bunun yanında çalışmada farklı uçlardaki tanımlara da değinilmiştir. Başka bir e-devlet tanımında ise kamu yönetimi ve hizmetlerinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) herhangi bir şekilde kullanılması yer almaktadır. OECD (Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü) (2003) tanımında klasik devlet modeli anlayışından daha iyi bir devlet modelinin oluşması için internet ve bilgi iletişim teknolojilerinin kullanılması olarak ifade edilmiştir. LaVigne (2002) ise devlet yönetiminin internet teknolojilerini kullanarak bilgi ve hizmet sunumu olarak tanımlamaktadır. Başka bir e-devlet tanımında ise devlet yönetiminin desteklenmesi amacıyla devletin vatandaşla olan ilişkisini güçlendirmek için ve kamu hizmetlerini sunmak için bilgi teknolojilerinin kullanılması olduğu aktarılmıştır (Dawes, 2002; Cook vd., 2002). Avaner ve Fedai (2019) e-devlet uygulamalarını konu edindikleri çalışmalarında kamu yöneticilerinin bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeye e-devlet uygulamalarıyla ayak uydurmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Diğer taraftan Dijital Dönüşüm Ofisi bağlamında elektronik devlet anlayışını artık akıllı devlet anlayışına tamamlayıcı olarak görüldüğünü aktarmışlardır. Ho (2002) e-devlet anlayışının yayılmasıyla birlikte kamu hizmetlerinin sunumunda geleneksel bürokrasi bakış açısından e-devlet bakış açısına yönelik bazı kopma ve kaymaların olduğunu ileri sürmüştür. Bu değişen paradigmalar; yönelim, süreç organizasyonu, yönetim ilkesi, liderlik tarzı, iç ve dış iletişim, hizmet sunum şekli ve ilkeleri olarak özetlenmiştir. Alanyazında e-devlet, mobil devlet gibi adlandırmaların devletin teknolojik gelişmeler karşısında değişen şartlara adapte olması gibi zorunluluklardan kaynaklandığına da değinilmektedir (Avaner ve Fedai, 2019).

Dijital bürokrasi çalışmalarına bakıldığında özellikle yabancı alanyazında doğrudan dijital bürokrasi kavramının ifade edildiği birçok araştırma yer almaktadır. Abdou (2021) tüm dünyanın içinde bulunduğu COVID-19 pandemisi

döneminde topluma uygulanacak kararların dijital bürokrasi ile gerçekleştiğini vurgulamıştır. Pandemi döneminin iyi bir yönetişim gerektirdiğini ve bunun da dijital bürokrasinin geliştirdiği şeffaflık, hesap verebilirlik, verimlilik ve etkililik gibi unsurlarla desteklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dijital bürokrasinin uygulanmasının, ülkedeki yolsuzluğun yayılmasını sınırlamaya yardımcı olan devlet kurumlarının performansının etkinliğini izlemek ve kontrol etmek için bir sistemin varlığı yoluyla hesap verebilirliği etkinleştirmede de önemli bir rol oynadığını söylemiştir. Çalışmada dijital bürokrasinin uygulanması, karar vericilerin krizleri kontrol altına almada başarılı olmasına yardımcı olan elektronik planlama ve elektronik düzenleme işlevleri aracılığıyla verimliliği ve etkililiği de desteklediği aktarılmıştır. Dijital bürokrasinin amaçları anlatılırken toplum üyelerine hizmet edecek ve gelecek nesillerin haklarını garanti edecek şekilde kaynakların optimal kullanımını sağlamaya çalışması ve yüzleşmeye yardımcı olan iyi yönetişim içinde ele almaya çalışması vurgulanmıştır. Soasiu (2021) hükümetin sunduğu hizmetler, toplantılar, bürokratik faaliyetlerin çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesini dijital bürokrasi olarak ifade etmektedir. Başka bir çalışmada ise dijital dönüşümü esas alan yeni bir sanayi çağına girilmesiyle birlikte bakanlıklar ve kurumlarda veri ve bilgi erişimini kolaylaştırmak için hemen hemen tüm sektörlerde büyük ölçekli ve kapsamlı bir internet ağ sisteminin uygulanmasını dijital bürokrasi kapsamında değerlendirilmiştir. Dijital bürokrasinin amacının iş süreçlerini basitleştirerek daha kolay, daha hızlı ve daha ucuz hale getirmek olduğu vurgulanmıştır (Octavia, Martono, Sitabuana ve Djajaputra, 2020). Deni, Husain ve Deni (2020), dijital bürokrasinin gerekliliklerini, dağıtılmış bilgi ve gücü içeren bir ortamda yönetişim ve etkin koordinasyon olarak değerlendirmişlerdir. E-devleti, mekânsal, dijital ve bilişsel konuları ele almak için tasarlanmış kamu sektörü yönetişimi ile kamu sektörü arasındaki bir yapılandırma olarak açıklamışlardır. Dijital bürokrasiyi ele alınan başka bir çalışmada ise dijital bürokrasilerin anlaşılması ve yönetilmesi, amaçlanan ve teşvik edilen şeffaflıktan (Dandurand 2019) ziyade, daha fazla opaklık yani gizlilik yaratan, nüfusun küçük bir kısmı tarafından alıkonulan belirli bir bilgi teknolojileri uzmanlığını gerektirdiğine değinilmiştir (Sananes, 2021).

Genel olarak devlet ve bürokrasi tanımları dikkate alındığında günümüzde ‘e-devlet’ nitelendirilmesi ile sunulan hizmetlerin daha çok geleneksel yaklaşımla bakıldığında bürokrasi kavramı ile tanımlanan hizmetleri kapsadığı görülmektedir. Dolayısı ile “e-devlet” kavramının kullanımının ilişkisellik bağlamında değerlendirildiğinde bir yanılgıya yol açtığı söylenebilir. Uluslararası literatürde yer alan “e-governance” kavramının bile çokça tanımı bulunmakta ve bu tanımların bir kafa karışıklığına neden olduğu görülmektedir (Bannister ve Connolly, 2011). Oakley (2002), “e-governance” tanımını, hükümet ve vatandaş arasındaki ilişkide dönüşümü kolaylaştıran teknoloji aracılı bir hizmet olarak görmektedir. Pina ve arkadaşları (2007), e-yönetişimin (e-governance) e-devlet’i (e-

government) içerdiğini ileri sürmektedir. Sheridan ve Riley (2006), e-yönetişimin bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı ve uygulanması ile ilgili olarak devlet içindeki tüm ilişki ve ağ yelpazesiyle ilgilendiğini ileri sürmektedir. Kolsaker ve Lee-Kelley (2008), e-yönetişimi sanki e-demokrasi ile eşanlamlı olmasa da onun bir yönüymüş gibi ifade etmiştir. Diğer taraftan Bannester ve Conolly (2012) çalışmalarında devlet ve yönetişim kavramlarının geleneksel tanımlarına yer vererek e-yönetişim ve e-devlet kavramlarının bir kavram yanılgısı oluşturduklarını ve bunların birbirinden farklı olduklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Calista ve Melitski (2007) e-devlet ve e-yönetişimi birbirinin yerine kullanıldığını ve aralarında ayrım yapılması gerekliliğini vurgulamışlardır. Bu çalışmaların yanında Norris (2010) e-yönetişim, e-devlet ve e-demokrasi kavramlarını ele alarak e-devlet kavramının e-yönetişim ve e-demokrasi kavramlarından farklı olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Palvia ve Sharma (2007), e-devlet ve e-yönetişim için bir çerçeve önerilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda dünya çapındaki araştırmacıların ve uygulayıcıların bu çerçeveyi benimsemelerini, araştırma makaleleri, ders kitapları, konferanslar, konuşmalar, sunumlarda kavramları net bir şekilde ortaya koymalarını ve daha fazla kafa karışıklığından kaçınmaları gerekliliğini vurgulamışlardır. Özellikle Palvia ve Sharma (2007), Calista ve Melitski (2007) ve Bannister ve Connolly (2011) araştırmalarında bu çalışmaya konu olan kavram yanılgılarına yönelik yeni ve süreklilik arz edecek çerçeve geliştirilmesi önerileri de bu çalışmanın gerekçesini oluşturan önemli hususlardan biri olmuştur. Saylam (2022) çalışmasında dijital devlet ve elektronik/dijital yönetişim kavramları mihverinde e-devlet kavramını ele almıştır. Çalışma kapsamında söz konusu kavramların birbirlerine eş veya yakın anlamda kullanıldığı ve literatürde bir karmaşıklığa yol açtığı ifade edilmiştir. Kavramların farklı vurgularından yola çıkarak, paradigma değerlendirmesi yaparak ve teorilerle kavramların farklılıkları ortaya çıkarılmaya çalışılmış sonuç olarak da ayrım net bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca e-devleti konu edinen gelecek çalışmalarda kavramsal olarak hangi kavramların kullanıldığı, kavramların nasıl tanımlandığı ve hangi bağlamlarda kullanıldığı gibi hususların önemli olacağı da ifade edilmiştir.

Yine de bürokrasi, e-devlet ve dijitalleşme ile ilgili alanyazında yapılmış çalışmaların bütünsel olarak değerlendirilmesi, yukarıda değinilen çıkarımların desteklenmesi ve bu araştırmaya konu olumanın sorgulamanın derinlemesine ele alınması açısından önem teşkil etmektedir. Bibliyometrik analiz yöntemi, bu tür bütünsel değerlendirmelere imkân tanıyan nicel bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Çünkü bibliyometrik analiz yönteminin kullanıldığı çalışmalarda bu kavramların kullanım sıklığı, zamansal değişimi ve ilişkiselliği gibi unsurlar ortaya koyulmaktadır. Bu bağlamda tartışmanın nicel boyutuna katkı sunması açısından bu tür çalışmaları ele almak yerinde olacaktır. 2000-2014 yılları arasında yapılan e-devlet çalışmalarının bibliyometrik analizinin ele alındığı bir araştırmada en

çok ele alınan konular, en üretken yazarlar ve uluslararası iş birlikleri ortaya koyulmuştur. Çalışmada e-devlet bağlamında en çok araştırılan konuların teknolojik gelişmeler ve e-devlet uygulamaları olduğu ifade edilmiştir. En verimli ülkeler arasında ise ABD, Singapur ve İngiltere yer almaktadır (Ismayilova, 2014). Dias (2014), Portekiz'deki e-devlet araştırmalarını ele aldığı çalışmasında 2003-2013 yılları arasında Scopus veritabanında yer alan araştırmaların bibliyometrik analizini gerçekleştirmiştir. Yayın yılı, atıflar, ele alınan konular, kapsam, kullanılan yöntemler, yazarlar ve bağlı bulundukları kurumlar kapsamında analiz yapmıştır. E-devlet çalışmalarında Portekiz bibliyometrisinin Avrupa Birliği'ndeki diğer ülkeler ile karşılaştırılmasını amaçlamıştır. Budak ve Özçelik (2022) ise devletin dijitalleşmesini ele aldıkları çalışmalarında dijital hükümet alanyazınına yönelik bir bibliyometrik analiz çalışması yürütmüşlerdir. 1998 ve 2022 yılları arasında Web of Science (WoS) veri tabanında kayıtlı olan 764 dokümanı Bibliyometrix R Studio yazılımı ile analize tabi tutmuşlardır. Araştırma sorgusunda sadece "Digital Government ve "Digital Governance" anahtar kelimelerini kullanmışlardır. En çok yayın yapan ve atıf alan ülkenin ABD olduğu çalışma sonuçları arasındadır. E-devlet araştırmalarının bibliyometrik analizinin yapıldığı bir diğer çalışmada ise Scopus veri tabanı üzerinde yer alan araştırmalar için "e-government", "electronics government" ve "digital government" anahtar kelimeleri kullanılmıştır. 4322 veri seti ile yapılan çalışmada en çok çalışma yapılan ilk üç ülke arasında ABD, Birleşik Krallık ve Çin yer almaktadır. Anahtar kelime analizinde ise 11 küme bulunmuş ve en sık tekrarlanan kelimeler arasında sosyal medya, bilgi teknolojileri, dijital bölünme, güvenlik, şeffaflık ve açık hükümet gibi kelimelerin olduğu ifade edilmiştir (Napitupulu ve Yakub, 2021). Dijital çağ yönetişimini konu alan bir bibliyometrik analiz çalışmasında Scopus veri tabanında son yirmi yılda yayınlanmış 9175 araştırma ele alınmıştır. Analiz sonuçlarında dijital çağ yönetişimi çalışmalarının özellikle son yıllarda, saygın dergilerde yayınlandığı bulunmuştur. Araştırmaların çoğunun gelişmiş ülkelerde yürütüldüğü de sonuçlar arasındadır. Bibliyometrik analiz sonucunda dijital çağ yönetişiminin vatandaşların katılımını dahil ederek geleneksel kamu hizmetlerinden vatandaş odaklı e-hizmetlere ve hatta son zamanlarda ortaya çıkan ve yıkıcı teknolojileri kolaylaştırarak akıllı hizmetlere ilerlediğini ortaya koymuştur (Ravšelj, Umek, Todorovski ve Aristovnik, 2022).

Ancak yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere 'bürokrasi' kavramı ile beraber "dijitalleşme" veya "elektronikleşme" gibi kavramlara yönelik bibliyometrik bir analize yer verilmemiştir. Bu durum "e-devlet" kavramı yerine "dijital bürokrasi" kavramının kullanılmasına yönelik nicel verilere dayalı bir çıkarım yapılmasını mümkün kılamamaktadır. Bu çalışma kapsamında yukarıda yapılan tartışmalara ek olarak bürokrasi, dijital ve elektronik kavramlarını içeren çalışmaların dâhil edildiği bibliyometrik analiz yapılmıştır. Bu sayede aşağıdaki araştırma sorularına cevap bulunabilecektir.

- E-devlet, bürokrasi ve dijitalleşme araştırmalarının eğilimi nasıldır?
- Yapılan çalışmalarda en sık kullanılan anahtar kelimeler hangileridir?
- Çalışmalar kapsamında hangi anahtar kelimeler birbirleriyle kullanılmıştır?
- Bürokrasi, e-devlet, dijitalleşme ve dijital devlet kelimelerinin diğer anahtar kelimelerle bağlantısı nedir?
- Anahtar kelimelerin yıllar içerisinde kullanım değişimi nasıldır?
- Yapılan çalışmalarda en çok katkı sağlayan ülkeler hangileridir?
- Alanyazına en çok katkı sağlayan ülkelerin iş birliği yaptığı ülkeler hangileridir?

Teknolojinin hayatın her alanına temas etmesi, sosyal bilimler çalışmalarında da yeni kavramların kullanılmasına sebep olmaktadır. Ancak bu kavramların Türkçe karşılıklarının kullanımı ile ilişkili olarak kavramsal değerlendirme çalışmaları, kavram yanılgılarının önüne geçilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmada da konu edilen "e-devlet" kavramının kullanıldığı bağlamsal anlam ile bilimsel olarak kullanılan "devlet" kavramı açıklaması ile örtüşme düzeyi tartışmaya açılmak istenmiştir. Özellikle "e-devlet" tanımlaması ile sunulan hizmetlerin "devlet" kavramı ve bileşenleri ile ilişkisi, kavramın yeniden ele alınmasına ilişkin yeni araştırma soruları doğurabilecektir.

Yöntem

Bu çalışmanın amacı "e-devlet" kavramının kullanımındaki kavram yanılgısını ortaya koymak ve 'dijital bürokrasi' kavramının ikame olma rolünü alanyazın çalışmaları temelinde tartışmaktır. Bu tartışmanın niteliğinin derinleştirilmesi için de alanyazında yer alan çalışmaları bütünsel olarak analiz etmeye imkân tanıyan bibliyometrik analiz yönteminden faydalanılmıştır. Bibliyometrik analiz yöntemi ile farklı çalışma alanlarının etkileşimleri ve performansları görselleştirilerek ortaya koyulabilmektedir (Guo vd., 2021).

Çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelerin, çalışmaların ait olduğu dergilerin, kurumların ya da yazarların aralarındaki ilişkiler haritalar kullanarak gösterilir (Moral vd., 2020). Alanyazındaki çalışmaları elde etmek ve bibliyometrik analize tabi tutabilmek için günümüzde kullanılan birçok veri tabanı vardır. WoS, PubMed, Scopus ve Google Scholar bu veri tabanlarının en bilinenleri arasındadır (Chen, 2017). Bu çalışmada 2004 yılından beri varlığını sürdüren Scopus veri tabanı, farklı disiplinlerde birçok araştırmacıya hizmet veren 69 milyona yakın kayıt tutması açısından tercih edilmiştir (Moral vd., 2020). Çalışma kapsamında 1976 ve 2022 yılları arasında İngilizce dilinde yayınlanan "başlık", "özet" ve

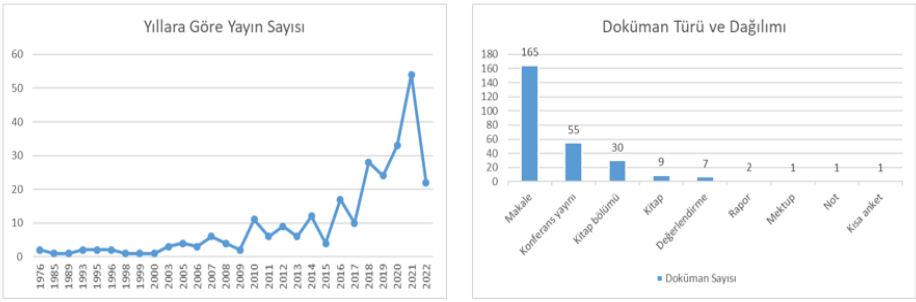
"anahtar kelimeler" temelinde "*bureaucracy* (bürokrasi)", "*digital* (dijital)" ve "*electronics* (elektronik)" kavramlarını içeren çalışmalar sorgulanmıştır. Listelenen 271 dokümanın dil filtrelemesi yapıldıktan sonra 255 tanesi çalışmaya dâhil edilmiştir. Scopus veri tabanında yer alan çalışmaların veri seti ".csv" formatında elde edilmiş ve veri toplama süreci sonlandırılmıştır. Elde edilen bulgular aşağıda sunulmaktadır. Bulgulara ilişkin tartışmalar sonuç bölümünde yapılmıştır.

Bulgular

Bu bölüm, bibliyometrik analiz ile ilgili veri setinin tanımlanması, anahtar kelimeler ve çalışmaların yapıldığı ülkeler olmak üzere üç ayrı alt başlıkta yapılandırılmıştır.

Veri Setinin Tanımlanması

Veri setine erişmek için '*TITLE-ABS-KEY (("bureaucracy") AND ("digital" OR "electronics"))*' sorgusu gerçekleştirilmiştir. Veri setine ait tanımlayıcı bilgiler Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Veri Setine Ait Tanımlayıcı Bilgiler

Çalışma sürecinde benimsenen araştırma adımları sırasıyla; anahtar kelimelerin tanımlanması, arama yapılacak veri tabanına karar verilmesi, sorgunun başlatılması, sorgu sonuçlarının iyileştirilmesi (sınırlandırma veya filtreleme işlemlerinin yapılması), ön veri istatistiklerinin yapılması, verilerin analiz edilmesi ve raporlamadır (Garza-Reyes, 2015; Cobo vd., 2012). Verilerin analizi aşamasında açık kaynaklı VOSviewer yazılımı kullanılarak bibliyometrik analiz yapılmıştır (Van-Erk & Waltman, 2010). Bu yazılım sayesinde verinin boyutuna, tekrarına ve veriler arası ilişkilere göre veri görselleştirmesi yapılabilmektedir (Donthu vd., 2021).

Anahtar Kelime Analizinde Elde Edilen Bulgular

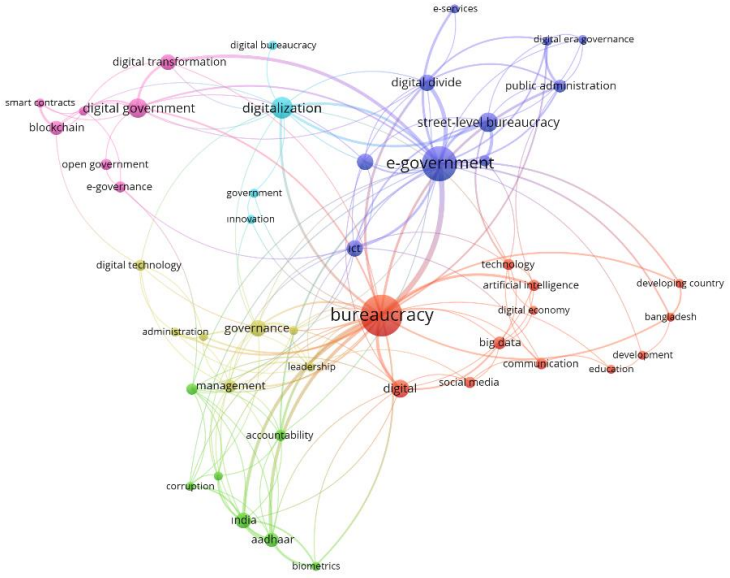
Bürokrasi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde VOSviewer analiz aracında anahtar kelimeleri belirlemek için "Co-Occurance-Author Keywords" seçilmiştir. Bütün anahtar kelimeler için minimum tekrarlanma sayısı üç olarak belirlenmiştir. Toplamda 876 anahtar kelimenin 52 tanesinin birbiriyle ilişkili olduğu görülmüştür. Aynı anlamı ifade eden kelimelerden en çok tekrarlanan ve en çok bağlantı gücü olan kelimeler analiz edilmiş, diğer kelimeler analizden çıkarılmıştır. 47 kelime toplamda 6 kümeye ayrılmış ve kümeler görselleştirilerek analiz süreci tamamlanmıştır. Tekrarlanan anahtar kelimelerin tekrarlanma sayısı ve toplam bağlantı güçlerinin yer aldığı bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur. Tabloda tekrar sayısı veya toplam bağlantı gücü değeri 10 ve üzeri olan anahtar kelimelere yer verilmiştir.

Tablo 1. Çalışmalarda Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelimeler	**Tekrar Sayısı**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Bureaucracy (Bürokrasi)	36	64
E-government (E-devlet)	27	49
Digitalization (Dijitalleşme)	12	19
Digital government (Dijital hükümet)	10	15
Street-level bureaucracy (Sokak düzeyinde bürokrasi)	10	18
Digital (Dijital)	9	14
Digital divide (Dijital bölünme)	8	18
Governance (Yönetişim)	8	14
Ict	8	16
Digital transformation (Dijital dönüşüm)	7	10
India (Hindistan)	7	20

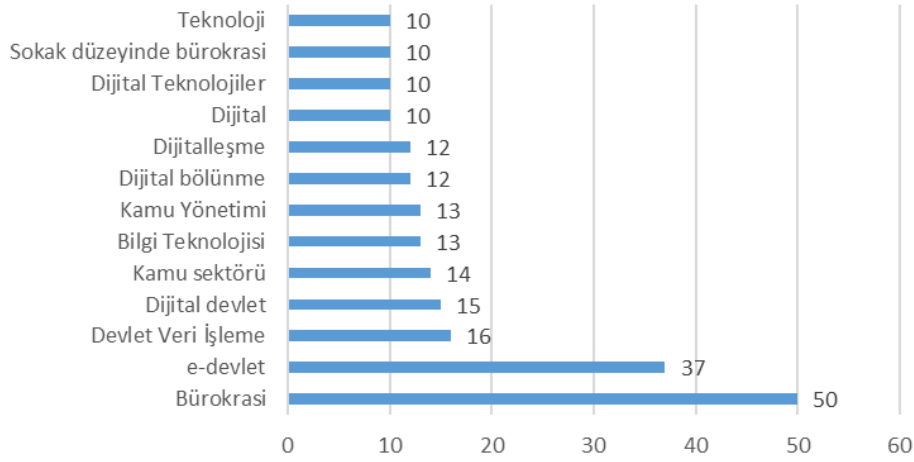
Aadhaar	6	18
Management (Yönetim)	5	15
Public administration (Kamu yönetimi)	5	13
Accountability (Hesap verebilirlik)	4	11
Transparency (Şeffaflık)	4	11
Public service delivery (Kamu hizmeti sunumu)	3	11

Tablo 1 incelendiğinde en çok tekrarlanan ilk beş kelime sırasıyla "bürokrasi (*bureaucracy*)", "e-devlet (*e-government*)", "dijitalleşme (d*igitalization*)", "dijital devlet (*digital government*)" ve "sokak seviyesinde bürokrasi (*street-level bureaucracy*)" kelimeleridir. Bağlantı güçleri sıralamasına bakıldığında ilk iki sıra tekrarlanma sayısı ile aynıyken üçüncü sırada "Hindistan (*India*)" dördüncü sırada "dijitalleşme (*digitalization*)" ve beşinci sırada "sokak seviyesinde bürokrasi (*street-level bureaucracy*)" yer almaktadır. Çalışmalarda kullanılan kelimelerin birbirleriyle bağlantı güçleri ve tekrarlanma görselleri Şekil 2'de, anahtar kelimelerin bulunduğu çalışma sayıları Şekil 3'te bulunmaktadır.

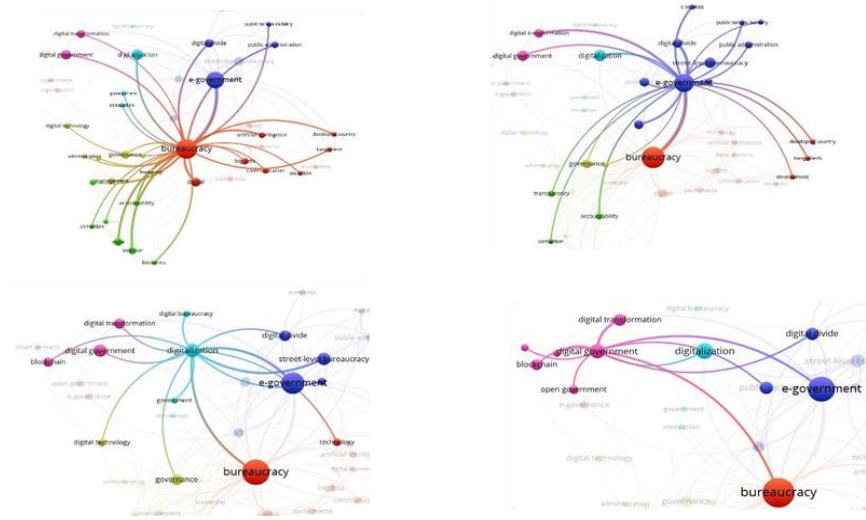
Şekil 2. Bürokrasi Çalışmalarındaki Anahtar Kelime Oluşumu Ağ Görselleştirme

Şekil 2 incelendiğinde anahtar kelimeler arasında güçlü bağlantıların olduğu görülmektedir. Büyük daireler hem tekrarlanma sayısının çokluğunu hem de diğer kelimelerle olan bağlantı gücünün derecesini göstermektedir.

Şekil 3. Anahtar Kelimelerin Bulunduğu Çalışma Sayıları

Bu anahtar kelimelerin birlikte kullanıldığı kelimelerle ilişkisinin daha iyi anlaşılması için bulgular Şekil 4'te görselleştirilmiştir.

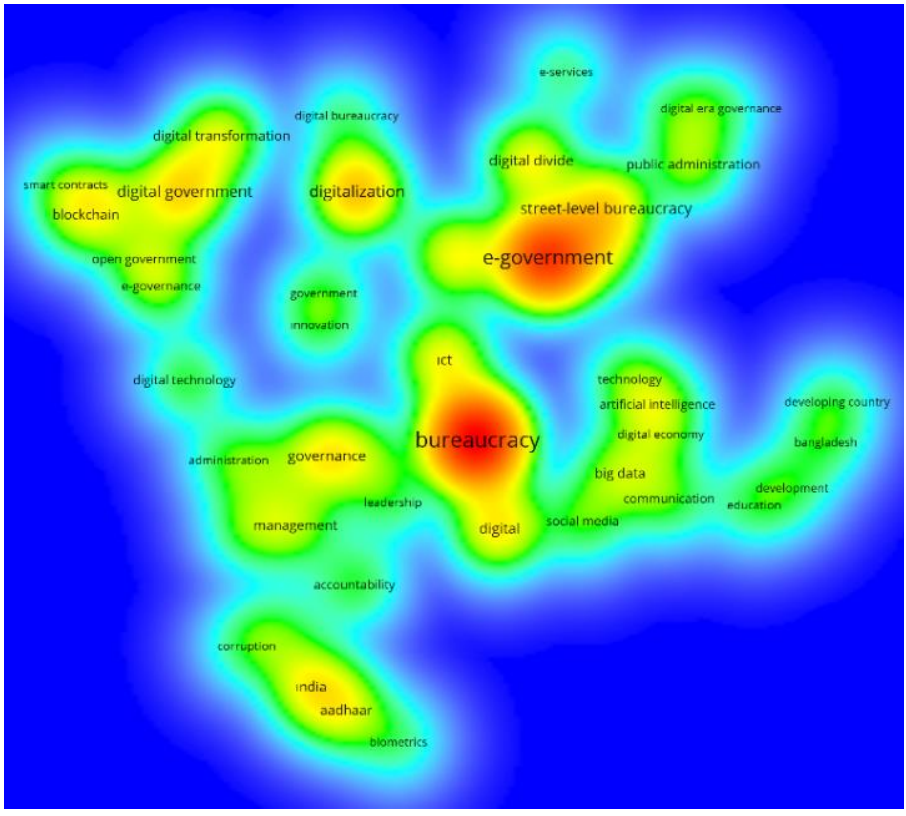
Şekil 4. Bürokrasi, e-devlet, Dijitalleşme ve Dijital Devlet Kelimelerinin Bağlantıları

En az üç defa tekrarlanan 52 anahtar kelimenin 47 adeti 6 kümeye ayrılmıştır. Söz konusu kümeler ve anahtar kelimeler Tablo 2'de sunulmuştur. Anahtar kelimelerin yoğunluk haritası da Şekil 5'te yer almaktadır.

Tablo 2. Anahtar Kelimelerden Oluşan Kümeler

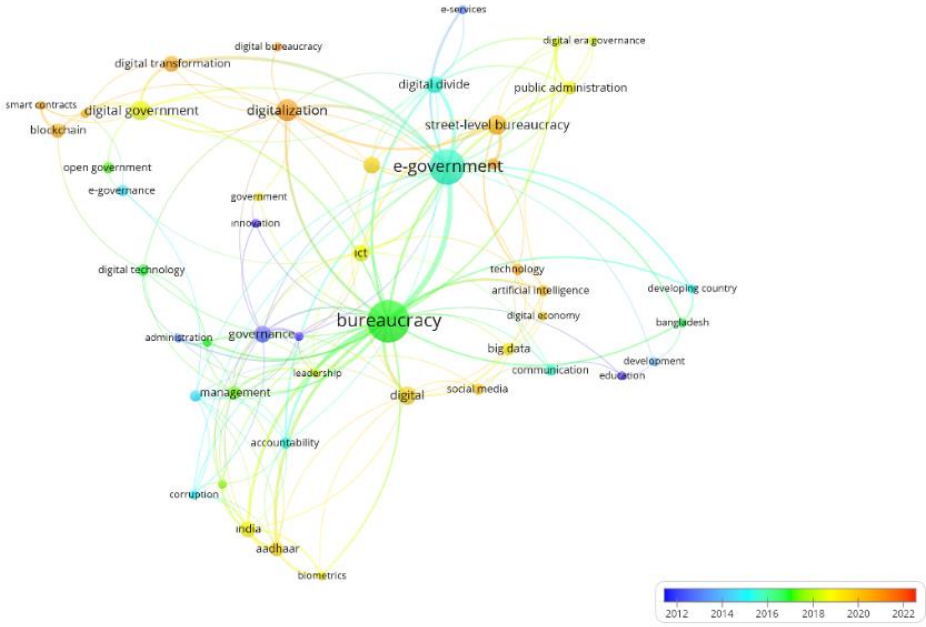
Kümeler (6)	**Anahtar Kelimeler (47)**
Küme1 (12)	*artificial intelligence* (yapay zeka), *Bangladesh*, *big data*, *bureaucracy* (bürokrasi), *communication* (iletişim), *developing country* (gelişmekte olan ülke), *development* (gelişme), *digital* (dijital), *digital economy* (dijital ekonomi), *education* (eğitim), *social media* (sosyal medya), *technology* (teknoloji)
Küme2 (10)	*digital divide* (dijital bölünme), *digital era governance* (dijital çağ yönetimi), *discretion* (tedbir), e-*government* (e-devlet), *e-services* (e-hizmetler), *public administration* (kamu yönetimi), *public sector* (kamu sektörü), *public service delivery* (kamu hizmeti sunumu), *street-level bureaucracy* (alt düzey bürokrasi), *ict*
Küme3 (7)	*Aadhaar*, *accountability* (hesap verebilirlik), *biometrics* (biyometri), *corruption* (yolsuzluk), *surveillance* (gözetim), *transparency* (şeffaflık), *India* (Hindistan)
Küme4 (7)	*Administration* (yönetim), *digital technology* (dijital teknoloji), *governance* (yönetim), *leadership* (liderlik), *management* (yönetmek), *networks* (ağlar), *schools* (okullar)
Küme5 (7)	*Blockchain* (blok zincir), *digital government* (dijital devlet), *digital transformation* (dijital dönüşüm), *e-governance* (e-yönetişim), *open*

	government (açık devlet), *public services* (toplum hizmetleri), *smart contracts* (akıllı sözleşmeler)
Küme6 (4)	*digital bureaucracy* (dijital bürokrasi), *digitalization* (dijitalleşme), *government* (devlet), *innovation* (yenilik)

Şekil 5. Anahtar Kelimelerin Yoğunluk-Isı Haritası

Anahtar kelimelerin tekrarlanma ve kullanılma sayılarının yıllara göre değişimi Şekil 6'da sunulmuştur.

Şekil 6. Anahtar Kelimelerin Yıllar İçerisinde Kullanılma Değişimi

Şekil 6 incelendiğinde alanyazında yapılan çalışmalarda 2014-2016 yılları arasında "e-devlet" kelimesi yoğun bir şekilde kullanılırken 2016-2018 yılları arasında bürokrasi ve dijital teknoloji kelimelerinin olduğu kümeler daha çok kullanılmaya başlanmıştır. 2020'ye kadar olan çalışmalarda ise büyük veri ve dijital devlet kelimeleri daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 2020 sonrasında ise dijital bürokrasi, dijital dönüşüm ve dijital ekonomi kelimeleri sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır.

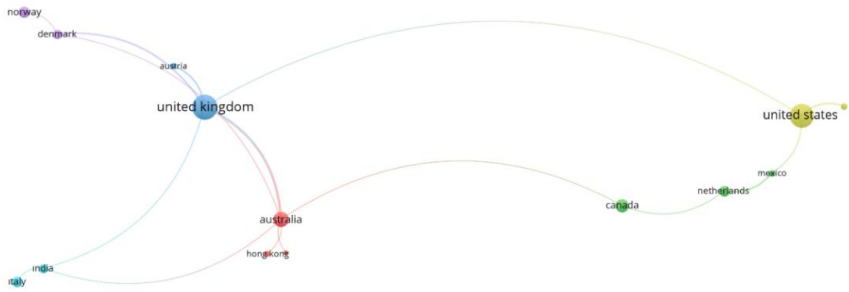
Ülke Analizinden Elde Edilen Bulgular

Bürokrasi çalışmaları için VOSviewer analiz aracında en çok çalışma sayısı, atıf sayısı ve toplam bağlantı güçlerini belirlemek için "Co-Authorship-Countries" seçimi yapılmıştır. Ülke analizi yapılırken yayınların tekrar sayısı en az üç olarak belirlenmiştir. Toplamda 65 ülkeden 22'sinin birbirleri ile bağlantılı olduğu bulunmuştur. 22 ülkeden 14 tanesi toplamda altı ayrı kümede gruplanmıştır. Çalışma sayısı 5 ve üzeri olan, atıf sayısı 50'den fazla ve bağlantı gücü 0 olmayan ülkelerin listesi Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Ülkelerin Çalışma, Atıf ve bağlantı Gücü Sayıları

Ülkeler	**Çalışma Sayısı**	**Atıf Sayısı**	**Toplam Bağlantı Gücü**
Birleşik Krallık	42	958	9
ABD	39	393	4
Avustralya	18	73	8
Kanada	15	113	2
Norveç	11	103	1
Hollanda	10	73	3
Danimarka	8	136	4
Meksika	5	58	3

Çalışma sayısı bakımından ilk beşte sırasıyla Birleşik Krallık (42), ABD (39), Avustralya (18), Kanada (15) ve Endonezya (12) ülkeleri yer almaktadır. Diğer taraftan atıf sayısı bakımından Birleşik Krallık (958), ABD (393), Danimarka (136), Kanada (113) ve Norveç (103) ilk beş ülke arasında olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü olarak bakıldığında Birleşik Krallık (9), Avustralya (8), ABD (4), Danimarka (4) ve Hollanda (3) ilk beş ülke arasındadır. Aralarında etkileşim olan ülkeler Şekil 7'de sunulmuştur.

Şekil 7. Ülkeler Arasındaki Bağlantıların Görselleştirilmesi

Büyük ve küçük daireler, diğer dergiler arasında güçlü ve zayıf ilişkileri göstermektedir. 14 ülke altı kümede gruplandırılmıştır. Kümeler arasında çok yoğun olamamakla birlikte bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Birleşik Krallık ve ABD ülkeleri en büyük dairelerle temsil edilmektedir. Analiz sonucunda elde edilen kümeler ve ülkeler Tablo 4'te listelenmiştir.

Tablo 4. Çalışmalarda Kümelenen Ülkeler

Kümeler (6)	**Ülkeler (14)**
Küme1 (2)	Birleşik Krallık, Avusturya
Küme2 (1)	ABD
Küme3 (2)	Norveç, Danimarka
Küme4 (2)	İtalya, Hindistan
Küme5 (3)	Avustralya, İrlanda, Hong Kong
Küme6 (3)	Kanada, Hollanda, Meksika

Sonuç

Bu çalışmada, "e-devlet" kavramı yerine "dijital bürokrasi" nitelendirmesinin kullanımı tartışılmıştır. Bu bağlamda devlet kavramına yönelik birçok karşıt yaklaşım ele alınmış, hukuksal tanımlamalar da irdelenmiştir. Devlet ile sivil toplum arasındaki işleyişin sağlanmasını mümkün kılan mekanizma olarak bürokrasi kavramı da tartışılmıştır. Her iki kavramın teknoloji ile günümüzdeki diğer bir ifadeyle dijital dönüşüm ile buluşması açıklanmış ve "e-devlet" kavramı yerine "dijital bürokrasi" tanımlamasının muhtemel kullanımı ortaya koyulmuştur.

Alanyazın taraması ile İngilizceden çevrilen ve bilimsel çalışmalarda da kullanılan ve temelinde sosyal bilimler alanında genel kabul görmüş tanımların özellikle teknoloji ile ilişkili ekler almasının derinlemesine tartışıldığı kavramsal deneme çalışmalarının sınırlı olduğu bir gerçektir. Ancak yapılan kavramsal deneme çalışmaları doğalında da geleneksel çalışmalara nazaran özel zorluklar barındırmaktadır. Fikir aşamasından son yazma aşamasına kadar, bu kavramların daha geniş bir teorik argümanda nasıl birbirine bağlandığını dikkatlice belirtmek

gerekir (Reese, 2021). Ancak bu çıkarımın nicel bulgular ile desteklenmesi yapılan tartışmanın güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu amaçla bibliyometrik analiz çalışması da gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada bibliyometrik analiz yönteminin kullanılma amacı konuyu ampirik bulgular etrafında yapılandırmaktan öte öne sürülen dijital bürokrasi kavramıyla hem literatürdeki olası kavram yanılgısını ortaya çıkarmak hem de söz konusu araştırmaların da mevcut durumunu ortaya koymaya çalışmaktır.

Nicel değerlendirme yapma bağlamında; "bureaucracy", "digital" ve "electronics" anahtar kelimeleri kullanılarak alanyazın çalışmalarının bibliyometrik analizi yapılmıştır. Bibliyometrik analiz için Scopus veri tabanı tercih edilmiştir. Çalışmaların veri tabanı, yıl ve ülke bilgilerine göre sınıflandırılmasından sonra anahtar kelimeler ortak kelime analizine ve bibliyografik veri analizine tabi tutulmuştur. Erişilen alanyazın çalışmalarının aralarındaki ilişkileri daha net ve doğru bir şekilde gösterebilmek için VOSviewer aracılığıyla anahtar kelimelerin ve yayınların yapıldığı ülkelerin görsel haritaları oluşturulmuştur. Konuyla ilgili daha önce yapılan bibliyometrik analiz çalışmaları incelenmiş fakat çalışmaların genellikle e-devlet kavramı üzerinden yapıldığı bürokrasi ve dijitalleşme açısından ele alınan çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu araştırma, elde edilen bulguların görsel olarak sunulması ve yapılan tartışmaya konu olan kavram yanılgısına ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Bibliyometrik analizde elde edilen bulgulardan hareketle 2022 yılına kadar Scopus veri tabanındaki tüm yayınlar "bureaucracy", "digital" ve "electronics" anahtar kelimeleri kullanılarak sorgulanmıştır. Sorgu sonucunda 271 çalışmanın olduğu ve bu çalışmaların ilkinin 1976 yılında yapıldığı görülmüştür. Yapılan çalışmaların 2009 yılında artmaya başladığı ve en yüksek sayıya ise 2021 yılında ulaştığı saptanmıştır.

"Bürokrasi" anahtar kelimesi ile beraber 'elektronik' ya da 'dijital' kavramının kullanıldığı çalışmaların yıllar içerisindeki niceliksel değişimi irdelendiğinde 2010 yılında bir kırılma gerçekleştiği 2015 yılından sonra ise bir artışın olduğu görülmektedir. 2020 yılındaki dramatik artış, normal bir artış olarak değerlendirilmesinin yanında pandemi sürecinde hemen tüm alanlarda dijital dönüşüm veya elektronik dönüşüm kavramlarının kamu yönetimi ve siyaset bilimi çalışmalarında da kendini göstermesi ile açıklanmaktadır. Tabi ki bu kavramların birlikte kullanımının görece yeni olması, üretilen akademik çalışmaların çoğunlukla makale olarak yayımlandığını göstermektedir.

Çalışmalarda en çok tekrarlanan kelimelerin bürokrasi (36), e-devlet (27), dijitalleşme (12), dijital devlet (10) ve sokak seviyesinde bürokrasi (10) kelimelerinin olduğu görülmüştür. 2014-2016 yılları arasında "e-devlet" kelimesi yoğun bir şekilde kullanılırken 2016-2018 yılları arasında bürokrasi ve dijital teknoloji kelimeleri daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Bu bulgu yapılan sorgula-

mada "e-devlet" sözcüğü olmamasına rağmen bürokrasi, dijitalleşme ve elektronikleşme kelimelerinin bir arada olduğu araştırma sorgusunda çıktığı için önem taşımaktadır. Yani aslında e-devlet yerine kullanılan diğer kelimelerin (dijital devlet, dijital hükümet vs.) arasında daha sık kullanıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır. 2020'ye kadar olan çalışmalarda ise büyük veri ve dijital devlet kelimeleri daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 2020 sonrasında ise dijital bürokrasi, dijital dönüşüm ve dijital ekonomi kelimeleri sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum çalışmanın tartışmaya açtığı "e-devlet" kavramının yerine "dijital bürokrasi" kavramının kullanılması hususunu da desteklemektedir. Öyle ki "e-devlet" çalışmalarında yıllar içerisinde 'dijital bürokrasi' veya bürokrasinin altında değerlendirilen hizmetlerin dijital boyutta tartışıldığı açıktır.

Araştırmaların çoğunlukla Birleşik Krallık (42), ABD (39), Avustralya (18), Kanada (15) ve Endonezya (12) ülkelerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Atıf sayısı bakımından çalışmalara bakıldığında Danimarka ve Norveç ülkelerinde yapılan çalışmaların sayısının az olmasına rağmen atıf sayılarının diğer çalışmalara nispeten daha çok olduğu anlaşılmıştır. Ülkelerin birbirleriyle ilişkilerine bakıldığında ise Birleşik Krallık ve ABD'nin diğer ülkelerle olan bağlantılarının güçlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara paralel olarak Ismayilova (2014) e-devlet bağlamında en çok araştırılan konuların teknolojik gelişmeler ve e-devlet uygulamaları olduğunu vurgulamış ve en verimli ülkeler arasında ise ABD olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarından farklı olarak Singapur ve İngiltere'nin de çok sayıda araştırmaya sahip olduğunu aktarmıştır. Diğer taraftan Budak ve Özçelik (2022) de yaptıkları çalışmada dijital devlet odağında yapılan araştırmalarda en çok yayın yapan ülkenin ABD olduğunu ifade etmiştir. Napitupulu ve Yakub (2021) çalışmalarında en çok yayın yapan ülkeler arasında ABD ve Birleşik Krallık olduğunu söylemiş fakat anahtar kelimeler analizinde bu çalışmanın sonuçlarından farklı olarak sosyal medya, bilgi teknolojileri, dijital bölünme, güvenlik, şeffaflık ve açık hükümet gibi kelimelerin daha yoğun kullanıldığını ifade etmiştir. Bu bulgular, teknoloji, dijital dönüşüm ve kamu yönetimi alanında öncü olan ülkeler ile benzerlik göstermesi çalışmanın tutarlılığına katkı sunmaktadır. Ancak dijital dönüşüm sürecini markalaştırarak Endüstri 4.0 kavramını tüm dünyaya tanıtan Almanya'nın bu sıralamalarda yer almaması dikkat çekmiştir. Gerek kullanılan veri tabanı gerekse Almanya'nın dijital dönüşümü üretim odaklı ele alması bunun sebebi olarak görülebilir.

Sonuç olarak dijital bürokrasi kavramının e-devlet kavramı yerine kullanım olanağının tartışmaya açıldığı bu çalışmada, devlet ve bürokrasi kavramının siyaset bilimi açısından anlamları derinlemesine irdelenmiş, bilişim sistemleri alanının ana konularından biri olan e-devlet çalışmalarında ele alınan başlıklar açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Dijital bürokrasi, e-devlet, dijital devlet gibi kavramların birbirleri yerine kullanılma yanılgısını ortaya koymaya yönelik

güçlü ipuçları elde edilmiştir. Hâlbuki bu kavramlar birbirlerine yakın kavramlar gibi görünmekle birlikte birbirlerinden son derece farklı unsur ve içeriklere sahiptir. Bürokrasi kavramı her ne kadar devlet olgusuna ilişkin bir unsur olsa da devlet ile bir ve aynı anlama gelmemektedir. Nitekim yargı, güvenlik, yerel yönetimler ve benzeri unsurlar da tıpkı bürokrasi gibi devlet olgusunun içerdiği kapsam dâhilindedir. Günümüzde devletin bürokratik anlamda bir takım iş ve işlemlerinin dijital olarak yürütülebilmesi mümkün olsa da güvenlik ve adalet gibi unsurların tamamıyla dijitalleşmesi henüz mümkün görünmemektedir. Günümüzde yaygın bir şekilde kullanılan "e-devlet" kavramının devlete ait olan söz konusu unsurların tamamını içeremeyeceği ifade edilebilir. Bu çalışma, genel kabul görmüş olan "e-devlet" kavramının ve bu kavramla nitelendirilmek istenen bağlamın tartışılabilir bir mahiyette olabileceği sonucunu doğurmaktadır. İlgili alanyazında "e-governance" kavramının çokça tanımının olması, e-yönetişim (e-governance) ve e-devlet (e-government) kavramlarının birbiri yerine kullanılarak bir kavram yanılgısı oluşması ve e-devlet ve e-yönetişim için bir çerçeve önerilmesi gerektiği gibi hususlar derinlemesine tartışılmıştır (Palvia ve Sharma, 2007; Calista ve Melitski, 2007; Bannister ve Connolly, 2011; Saylam, 2022). Sunulan öneriler ve eleştiriler bu çalışma kapsamında yapılan değerlendirmeler ve çıkarımlar ile paralellik göstermektedir.

Yine çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizler e-devlet kavramı yerine dijital bürokrasi veya e-bürokrasi gibi kavramların kastedilen anlamı karşılamaya daha uygun olabileceği ve alanyazındaki yönelimin buna elverişli olabileceğini göstermektedir. Bu açıdan çalışmanın yeni fikirler ve araştırmaların yapılmasına ışık tutacağı umulmaktadır. Araştırma sorularının sonuç ve çıkarımlara yansıması bibliyometrik analiz, alanyazın taraması ve sonuçların analitik bir akıl süzgecinden geçerek yorumlanmasına dayalıdır. Yapılan çıkarımlar sadece bibliyometrik analiz sonucundan ibaret değildir. Türkçe alanyazında "e-devlet" olarak nitelendirilmiş olan kavramın yabancı alanyazında var olduğu anlamda kullanılan "e-government", "e-governance" gibi kelimelerin Türkçeye çevrilmesinde bir kavram yanılgısı oluşturduğu düşüncesinden hareketle "dijital bürokrasi" kavramı önerilmiştir. Bu tartışmanın nicel olarak derinleştirilmesi bağlamında; meta analiz yapılmasının yanında daha az tekrar eden anahtar kelimelerin analizi, diğer veri tabanlarının da dâhil edilerek araştırmaların genişletilmesi ve alanyazındaki çalışmaların etkileşimleri ve performanslarını ortaya koyan farklı yöntemlerin kullanılması önerilebilir.

Kaynakça

Abdou, A. M. (2021). "Good governance and COVID-19: The digital bureaucracy to response the pandemic (Singapore as a model)". *Journal of Public Affairs*, 21(4), e2656.

Akçakaya, M. (2016). "Weber'in Bürokrasi Kuramının Bugünü ve Geleceği". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *3*(8), 275-295.

Akçakaya, M. (2017). "Bürokrasi Kuramları ve Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Sorunlar". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *18*(3), 669-694.

Akman, K. ve Övgün, B. "Devletin Gölgesinde Dijitalleşmenin Dönüştürdüğü Mahremiyet". *Amme İdaresi Dergisi*, 55, no.1 (2022): 35- 61.

Arnhart, L. (2005). *Siyasi Düşünce Tarihi.* (Çev: A. Kemal Bayram). İstanbul: Adres Yayınları.

Ataman, G. (2001). *İşletme Yönetimi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Avaner, T. ve Fedai, R. (2019). "Türk Kamu Yönetiminde Ofis Sistemi: E-Devlet Uygulamalarından Dijital Dönüşüm Ofisine". *Amme İdaresi Dergisi*, 52(2), 149-172.

Aydın, M. (1998). *Kurumlar Sosyolojisi*. İstanbul: Vadi Yayınları.

Bannister, F. (2007). "The Curse of the Benchmark: An Assessment of the Validity and Value of e-Government Comparisons". *Revue Internationale des Sciences Administratives*, 73(2), 187-206.

Bannister, F. ve Connolly, R. (2011). "New Problems for Old? Defining e-Governance". In *2011 44th Hawaii International Conference on System Sciences*, 1-10. IEEE.

Bannister, F. Ve Connolly, R. (2012). "Defining e-Governance". *e-Service Journal: A Journal of Electronic Services in the Public and Private Sectors*, 8(2), 3-25.

Budak, N. ve Özçelik, A. (2022). "Devletin Dijitalleşmesini Tartışmak: Dijital Hükümet Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz". *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, *9*(1), 62-82.

Calista, D. J. ve Melitski, J. (2007). "E-Government and e-Governance: Converging Constructs of Public Sector Information and Communications Technologies". *Public Administration Quarterly*, 87-120.

Cassirer, E. (1984). *Devlet Efsanesi*. (Çev. Necla Arat). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Chen, C. (2017). "Science Mapping: A Systematic Review of The Literature". *Journal of data and information science*, *2*(2), 1-40.

Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E. ve Herrera, F. (2012). SciMAT: A New Science Mapping Analysis Software Tool. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, *63*(8), 1609-1630.

Cook, E. M., Lavigne M. F., Pagano, C. M., Dawes S. S. ve Pardo, T. A. (2002). *Making a Case for Local E-Government*. Center for Technology in Government.

Copleston, F. (1997). *Aristoteles*, (Çev: Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.

Çevikbaş, R. (2014). "Bürokrasi Kuramı ve Yönetsel İşlevi". *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 75-102.

Dandurand, G. (2019). "When Biopolitics Turn Digital: Transparency, Corruption, and Erasures from the Infrastructure of Rationing in Delhi". *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 42(2), 268-282.

Dawes S. S. (2002). *The Future of E-Government. An Examination of New York City's E-Government Initiatives*. New York City Council: New York.

Değirmenci F. (2020). "The Digitalization of Politics: The New Communication Devices and the Issuue of Political Partticipation", (Ed: M. S. Erciş ve E. Başar), *New Communication Approaches in the Digitalized World* içinde (273-288). Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Demirel, D. (2006). "E-devlet ve Dünya Örnekleri". *Sayıştay Dergisi*, (61), 83-118.

Deni, S., Husain, T. ve Deni, A. (2020). "Bureaucracy and Challenges in Digital Era: A New Concept of Information Technology Integration in the Archipelagic Country". *Journal of Public Policy and Administration*, Volume 4, Issue 4, December 2020, 71-77.

Devadoss, P. R., Pan, S. L. ve Huang, J. C. (2003). "Structurational Analysis of e-government Initiatives: A Case Study of SCO". *Decision Support Systems*, 34(3), 253-269.

Dias, G. P. (2014). "Bibliometric Analysis of Portuguese Research in e-government". *Procedia Technology*, *16*, 279-287.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W.M. (2021). "How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines". *Journal of Business Research*,133,285-296.

Ersöz, B., & Özmen, M. (2020). "Dijitalleşme ve Bilişim Teknolojilerinin Çalışanlar Üzerindeki Etkileri". *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, *11*(42), 170-179.

Garza-Reyes, J. A. (2015). "Lean and green-a systematic review of the state of the art literatüre". *Journal of Cleaner Production*,*102*,18–29. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.04.064

Gedikli, M. E. ve Gedikli, B. (2021). Hobbes ve Rousseau'da İnsan, Doğa Durumu ve Devlet İlişkisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(2), 629-648.

Guo, Y. M., Huang, Z. L., Guo, J., Guo, X. R., Li, H., Liu, M. Y., Ezzeddine, S., & Nkeli, M. J. (2021). "A bibliometric analysis and visualization of blockchain". *Future Generation Computer Systems*, 116, 316–332.

Heeks, R. (2003). *Most eGovernment-for-development projects fail: how can risks be reduced?*. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3540052)

Heeks, R. ve Bailur, S. (2007). "Analyzing e-government research: Perspectives, philosophies, theories, methods, and practice". *Government Information Quarterly*, *24*(2), 243-265.

Hegel, G. W. F. (2004). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Heywood, A. (2014). *Siyaset* (14 b.). Ankara: Liberte Yayınları.

Ho, A. T. K. (2002)." Reinventing Local Governments and E-Government Initative". *Public Administration Review*, 62 (4), 434-444

Hobbes T. (2012). *Leviathan* (Çev: S. Lim). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.

Ismayilova, N. (2014). "A bibliometric analysis of e-government research". *Electronic Government*, *14*(33), 41.

Karayaka, B. (2020). "COVID-19 Pandemisi Döneminde Denetim Eğitimleri". *Sayıştay Dergisi*, *31*(119), 169-177.

Kaya, Kemal (1994). *Çağdaşlaşma Yolunda Deve Dikenleri*. Ankara: Bilim Yayınları.

Kolsaker, A. ve Lee-Kelley, L. (2008). "Citizens' Attitudes Towards e-Government and e-Governance: a UK Study". *International Journal of Public Sector Management*, 21(7):723-738.

Lavigne M. (2002). "Electronic Government: A Vision of a Future That is Already Here". *Syracuse Law Review*, 52 (4), 1243-1251.

Misra, D. C. (2007). "Select Aspects of Conceptual Foundations of e-government: Clearing the Fog for a Better Vision". *5th International Conference on E-Governance: Foundations of E-Government*, 28– 30 December, Hydebarad: ICEG, 21–33..

Moral-Muñoz, J. A., Herrera-Viedma, E., Santisteban-Espejo, A. ve Cobo, M. J. (2020). "Software tools for conducting bibliometric analysis in science: An Up-To-Date Review". *El Profesional De La İnforma-Ción*, 29(1), 1699-2407.

Napitupulu, D. ve Yakub, R. (2021). "A Bibliometric Analysis of E-Government Research". *Research Center for Science, Technology and Innovation Policy and Management*.

Norris, D. F. (2010). "e-Government... not e-Governance... not e-Democracy not Now! not Ever?". In *Proceedings of the 4th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*, 339-346.

Oakley, K. (2002), "What is e-Governance?", *Integrated Project 1: e-Governance Workshop, Strasbourg*, 10-11 June.

Octavia, F., Martono, H. K., Sitabuana, T. H. ve Djajaputra, G. (2020). "The Use of Exoneration Clausules as a Legal Protection for Notary". *Journal of Environmental Treatment Techniques*, 8(4), 1450-1455.

OECD (2003). "The Case for E-Government: Excerpts from the OECD Report "The E-Government Imperative", *OECD Journal on Budgeting*, 3(1), 61-96.

Orihuela, L. ve Obi, T. (2007). "E-government and e-governance: Towards a Clarification in the Usage of both Concepts". *E-Governance: A Goeclobal Perspective on a New Paradigm*, 26-32.

Özer, M. A., Akçakaya, M., Yaylı, H., ve Yücel Batmaz, N. (2015). *Kamu Yönetimi Klasik (Yapı ve Süreçler)*. Ankara, Adalet Yayınevi.

Özkaya, Ö. (2020). "Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi,* (16), 317-352.

Özyürek, H. (2021). "Dijitalleşme Sürecinde Denetim", (Ed. İ. Erdoğan Tarakçı, B. Göktaş), *Dijital Gelecek Dijital Dönüşüm*. İstanbul: Efe Akademi., 45.

Palvia, S. C. J., Sharma, S. S. (2007). "E-Government and e-Governance: Definitions/Domain Framework and Status around the World". *International Conference on E-governance*, 5(1), 1-12.

Pina, V., Torres, L. ve Acerete, B. (2007). "Are ICTs Promoting Government Accountability?: A Comparative Analysis of e-Governance Developments in 19 OECD Countries". *Critical Perspectives on Accounting*, 18(5), 583-602.

Ravšelj, D., Umek, L., Todorovski, L. vw Aristovnik, A. (2022). "A Review of Digital Era Governance Research in the First Two Decades: A Bibliometric Study". *Future Internet*, 14(5), 126.

Reese, S. D. (2022). "Writing the Conceptual Article: A Practical Guide". *Digital Journalism*, 1-16.

Ross, D. (2011), *Aristoteles*. (Çev: Ahmet Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Rousseau, J.-J. (2006). *Toplum Sözleşmesi* (Çev: V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Saylam, A., (2022). "E-Devlet Kavramının Dijital Devlet ve Elektronik/Dijital Yönetişim Kavramları Ekseninde Değerlendirilmesi". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(3), 2144-2163.

Sananes, V. I. L. (2021). *From the Social Production of Indifference to the Digital Production of Invisibility. Experiencing the digitalization of bureaucracy in the Netherlands through the DigiD interface* (Master Thesis, Utrecht University).

Sheridan, W., Riley, T. B. (2006). "Comparing e-Government vs. e-Governance". *Commonwealth Center for e-Governance*, 1-5.

Soasiu, S. (2021). "Digital Bureaucracy in the COVID-19 Era at the Ambon City Population and Civil Registry Office 2019". *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences*, 8(6), 559-568.

Sobacı, M. Z. (2012). "E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış". (Ed. Sobacı M. Z., Yıldız M.), *E-Devlet: Kamu Yönetimi Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler* içinde (3-37). Ankara: Nobel Yayınevi.

Uyanık, N. (2020). "Hegel'in Devlet Teorisi Üzerine". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 5 (2), 1-14.

Van-Erck, N., Waltman, L. (2010). "Software survey: Vosviewer, a computer program for bibliometric mapping". *Scientometric*, 84, 523-538.

Zorlu, K. ve Kırmızıoğlu, H. (2018). "Adam Smith'in Devlet Anlayışı Üzerine Kuramsal Bir İnceleme". *Gazi Akademik Bakış*, *11*(22), 77-99.